

СОССА

Ростислав Іванович — доктор географічних наук, провідний науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 8 квітня 2026 року

У доповіді йдеться про системне дослідження формування геополітичного простору України в історичній ретроспективі та на сучасному етапі. Підкреслено актуальність проблематики, пов'язаної з осмисленням культурно-цивілізаційних чинників геопросторового розвитку України, зокрема в контексті європейського безпекового середовища, з дією відцентрових і доцентрових тенденцій в українській історії, колонізаційних, міграційних та урбанізаційних процесів, впливом «перехресних» геополітичних і культурних чинників на динаміку просторового розвитку регіонів України в історичній ретроспективі, а також з виявленням загроз цивілізаційній ідентичності України.

Процес утвердження України у світі потребує осмислення формування її геополітичного простору на різних історичних етапах, трансформації місця й ролі цього простору в історичному вимірі, а також дослідження геополітичних тенденцій розвитку держави. Такі дослідження сприятимуть системному, науково обґрунтованому формуванню державної політики та становленню України як повноцінного суб'єкта геополітики у світовому геополітичному просторі.

Після Другої світової війни термін «геополітика» на певний час набув негативних конотацій і фактично був витіснений з академічного дискурсу. Відновлення наукової та політичної легітимності цього поняття пов'язане передусім із діяльністю Генрі Кіссінджера у 1970-х роках, який не лише повернув термін у вжиток, а й сприяв утвердженню відповідного аналітичного підходу.

Геополітичний простір України, як взаємодія території, ресурсів, населення, державної політики та зовнішніх впливів, визначає місце України у світовій і регіональній політиці. Геополітичний простір є і середовищем, у якому розміщені та діють геополітичні суб'єкти, і середовищем впливу на політичні структури та геополітичну діяльність.

Дослідження геополітичного простору має виразний мультидисциплінарний характер. Геополітичний простір України формується на перетині географічних чинників (географічне положення, природні ресурси), економіки, транзитного потенціалу, політики і безпеки, а також культурної ідентичності. Його важливою складовою є соціокультурні компоненти, сформовані, зокрема, під впливом попередніх державних утворень.

Визначальним чинником, що характеризує сучасний геополітичний простір, стала війна, розв'язана РФ проти України. Цей екзистенційний виклик водночас відкриває можливості для прискорення європейської та євроатлантичної інтеграції держави. Актуальні події в персидському регіоні додатково засвідчують зростання ролі України як суб'єкта світової геополітики.

У Національній академії наук України виконується широкий комплекс наукових досліджень з цієї проблематики.

Зокрема, в Інституті історії України НАН України реалізовано проєкт «Геополітичні трансформації соціокультурного простору України: особливості формування регіональної ідентичності в історичній ретроспективі». У ньому досліджено процес формування сучасної геополітичної ідентичності України в контексті основних етапів становлення її суб'єктності, місця держави в системі міжнародних відносин і глобальній системі безпеки, репрезентовано результати трансформації геополітичних інтересів України. У категоріях конфлікту ідентичностей осмислено специфіку українсько-російського пограниччя. Такі дослідження особливо актуальні в умовах, коли російський агресор прагне знищити нашу державу та національну ідентичність українського народу.

Інститут історії України НАН України забезпечує підготовку та видання єдиного в Україні фахового збірника наукових праць історико-географічного напрямку — «Історико-географічні дослідження в Україні». Це унікальне міжгалузеве спеціалізоване видання теоретико-методологічного, регіонально-історичного

та картографічного спрямування. Синергетичний ресурс історичної географії відкриває широкі можливості для інтеграції методів гуманітарних і природничих наук та репрезентації інформаційного потенціалу суспільно-географічних студій.

Низку досліджень подібної тематики здійснюють і інші наукові установи НАН України, зокрема Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, Інститут всесвітньої історії.

Отримані результати наукових досліджень можуть стати основою для розроблення спеціального історичного атласу, присвяченого формуванню геополітичного простору України. Застосування картографічного методу уможливить проведення дослідження і, що не менш важливо, забезпечить належну репрезентацію його результатів. Картографічній мові передавання інформації притаманні наочність, лаконічність і здатність до чіткого виокремлення головного. Унаочнення структурованих даних у географічному просторі на карті сприяє кращому сприйняттю інформації, розумінню причинно-наслідкових зв'язків і суті явищ. Слід також згадати особливу роль картографії в утвердженні державності, її просторових меж.

Водночас карта як історико-суспільний феномен є важливим доказом і документом для формування об'єктивних уявлень про Україну, її історію та місце у світі. Після розпаду Русі Україна тривалий час не мала власної державності. У зв'язку з цим вагомими свідченнями її присутності в європейському геополітичному просторі є старовинні карти, які доцільно розглядати як політичні та історичні документи, що засвідчують тяглість існування України.

У цьому контексті доречно згадати науково-популярну серію видань «Пам'ятки картографії України», яка репрезентує історико-картографічну спадщину України. Серію започаткував засновник історичного картознавства України Веніамін Кордт ще в 1899 р., а відновив у 2000 р. відомий український вчений Ярослав Дашкевич, підготувавши факсимільне видання «Спеціальна карта України Гійома Левассера

де Боплана 1650 року» (гданський примірник). Видання (8 аркушів у папці) доповнено брошурою з ґрунтовним коментарем і покажчиком (латинським та українським) близько 3000 назв об'єктів, відображених на карті. У 2011 р. у цій серії побачило світ факсиміле «Генеральної карти України Гійома Левассера де Боплана 1660 року» з відповідним коментарем і покажчиком назв.

Карти України французького військового інженера й картографа, автора відомого «Опису України...» Г. Боплана не лише наочно й докладно представили картографічний образ українських земель, а й завдяки широкому використанню в європейській картографії у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. утвердили у світі назву «Україна».

Серед інших видань серії «Пам'ятки картографії України» — два випуски «Україна на стародавніх картах» (2004, 2009), атлас «Карти-портолани Чорного моря» (2015) з репродукціями старовинних морських карт XIV—XVII ст. Загалом у межах відновленої серії вийшло у світ 7 видань.

Можна згадати ще заходи з підготовки до проведення в Україні виставки стародавніх карт з колекції доктора Томаша Неводнічанського «Imago Ucrainae» під патронатом Президента України Віктора Ющенка. Передбачалося, що експонуватиметься близько 650 карт із зображенням території України. Спеціально створена комісія під керівництвом академіка НАН України І.Ф. Кураса узгодила тоді дискусійні моменти в тексті каталогу виставки, але виставка через низку причин не відбулася.

Завдяки зусиллям істориків і картографів Україна має вагомий здобуток у сфері історичної картографії. Водночас до проголошення незалежності науково-популярні атласи з історії України видавалися лише за кордоном. Академічний атлас «Історія українського народу і Української РСР», розроблений на засадах радянської ідеології, на початку 1990-х років зі зрозумілих причин не було доведено до видання, проте роботи з його створення відіграли важливу роль у зародженні і становленні атласного історичного картографування в Україні.

Після 1991 р. було видано низку навчальних, науково-популярних і науково-довідкових історичних атласів України, зокрема розділ «Історія» у «Національному атласі України» (2007), які заповнили прогалину в картографічній візуалізації історії України. У цих атласах хронологічно висвітлено історичні процеси на українських землях від найдавніших часів до сучасності. За змістом вони є різноплановими — від видань, орієнтованих на комплексне відображення території (політична ситуація, воєнні події, населення, економіка, культура, освіта), до відносно спеціалізованих, з акцентом на політичну та воєнну історію.

Водночас історичний тематичний атлас геополітичного простору репрезентуватиме інтеграцію геополітики, геоekonomіки та геокультури України. Хронологічно атлас доцільно структурувати відповідно до усталених геополітичних епох, а саме: Вестфальської (1648—1815), Віденської (1815—1918), Версальської (1918—1945), Ялтинсько-Потсдамської (1945—1991) та постбіполярної (від 1991 р.).

Проте такий підхід не повною мірою охоплює ключові етапи українського державотворення. У зв'язку з цим для більш адекватної репрезентації геополітичного простору України варто додатково виокремити важливі історичні періоди, зокрема добу Русі (IX—XIII ст.) та період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Королівства Польського (XIV—XVI ст.).

Стисло розглянемо історичну еволюцію геополітичного простору України.

1. Український геополітичний простір у період Русі (IX—XIII ст.). Основні риси:

- *державна суб'єктність* (наявність сильної держави);
- *центральне географічне положення* (розташування на перехресті шляхів, контроль Східної Європи);
- *контроль торгових шляхів* (міжнародна торгівля, шлях «із варяг у греки»);
- *річкова геополітика* (роль Дніпра та інших річок);
- *військово-експансивний характер* (розширення впливу, походи на Візантію, степ);

- *цивілізаційна інтеграція* (включення до європейського світу, християнізація (988 р.));
- *династичні зв'язки* (шлюбна дипломатія, союзи з європейськими династіями);
- *поліцентричність* (наявність кількох центрів: Київ, Новгород, Чернігів);
- *прикордонність зі степом* (контакт із кочовиками, конфлікти з печенігами, половцями).

2. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського (XIV—XVI ст.). Період характеризувався складною трансформацією політичних, соціальних і культурних структур. Основні риси:

- *відсутність суверенності*;
- *пограничний (фронтирний) характер простору* (українські землі виступали як цивілізаційний і військово-політичний кордон між західноєвропейським католицьким світом, православно-руською традицією, степовим світом кочовиків (Золота Орда, Кримське ханство));
- *політична багаторівневість і дуалізм влади* (українські території були поділені між Литовською державою та Польською короною, збереження місцевих руських еліт у складі литовської адміністрації, поступова полонізація та централізація у польській частині, після Люблінської унії — перехід більшості українських земель під владу Польщі);
- *правова і адміністративна різноманітність* (у ВКЛ діяло «руське право» та Литовські статуту, у Польщі — польське коронне право та шляхетські привілеї, поширення магдебурзького права у містах);

- *соціально-економічна трансформація* (формування фільварково-панщинної системи, українські землі стали важливим аграрним ресурсом для європейського ринку, частиною «зернового експорту» через Балтику);

- *культурно-релігійний дуалізм* (співіснування православ'я і католицизму, посилення позицій католицької церкви, початок конфесійної напруги, що згодом призведе до Берестейської унії);

- *формування козацького феномену* (на південному прикордонні (Дике поле) виникає козацтво як військово-соціальна спільнота, формується центр у нижній течії Дніпра);

- *комунікаційна і торгова роль* (транзитна територія між Балтикою і Чорним морем, частина міжнародних торговельних шляхів);

- *геополітична відкритість і вразливість* (відсутність надійно захищених кордонів на півдні, регулярні набіги з боку Кримського ханства, залежність від загальноєвропейських політичних процесів).

3. Геополітичний простір України у Вестфальську геополітичну епоху (1648—1815), у якій формується система суверенних держав. Основні риси:

- *відсутність повної суверенності* (у Європі формується система суверенних держав, український простір не стає стабільною державою, залишається об'єктом геополітики);
- *імперська інкорпорація* (поділ між Російською імперією та Австро-Угорщиною);
- *пограничність (фронтирність)* (контакт Заходу, православного Сходу і степового світу);
- *буферна функція* (між Центральною Європою і Євразією);
- *висока конфліктність* (війни за території між Річчю Посполитою, Османською імперією та Московським царством);
- *транзитність* (простір є транзитним і стратегічно важливим; торгіві, військові, міграційні коридори);
- *асиметрія розвитку* (Захід — європейські інститути; Схід — імперська централізація);
- *обмежена суб'єктність* (залежна автономія Гетьманщини).

4. Геополітичний простір України у Віденську геополітичну епоху (1815—1918), який сформувався у період міжнародних відносин, заснованих на принципах «європейського концерту» та балансі сил після наполеонівських воєн. Основні риси:

- *імперська інтегрованість* (ліквідація залишків автономії (Гетьманщини), повна інтеграція в Російську імперію й Австро-Угорщину);
- *відсутність державної суб'єктності* (рішення ухвалюють великі держави, Україна не представлена в міжнародній політиці);
- *стабілізація кордонів* (закріплення імперських кордонів на українських землях);

- *периферійно-ресурсна роль* (ресурсна та аграрна база імперій);

- *економічна спеціалізація* («житниця Європи», постачальник сировини, формується індустріальний центр Донбасу);

- *транспортно-транзитна роль* (розвиток інфраструктури: залізниці, порти Чорного моря);

- *регіональна диференціація* (різні політичні системи: австрійська — ліберальніша, російська — централізована модель);

- *національне відродження* (формування модерної української нації, український рух у двох імперіях: Галичина — центр руху, Наддніпрянина — обмеження).

5. Геополітичний простір України у Версальську геополітичну епоху (1918—1945), який формується під впливом наслідків Першої світової війни, положень Версальського договору та загальноєвропейської нестабільності міжвоєнного періоду. Основні риси:

- *спроби створення незалежної держави* (поразка Української революції (1917—1921): Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська держава (Гетьманат). Український простір став об'єктом, а не суб'єктом міжнародної політики);

- *фрагментація українських земель* (Україна поділена між кількома державами: більша частина — у складі Радянського Союзу, Східна Галичина і Волинь — у складі Польщі, Північна Буковина — Румунії, Закарпаття — Чехословаччини);

- *прикордонний (буферний) статус* (українські землі опинилися між СРСР і країнами Центрально-Східної Європи, на лінії протистояння між комуністичною та капіталістичною системами);

- *політика асиміляції та національного тиску* (у державах, до складу яких входили українські землі: у Польщі — політика «пацифікації», у Румунії — румунізація, у Чехословаччині — відносно ліберальні умови, але без автономії до 1938 р.);

- *радянський експеримент і тоталітарна трансформація* (на території УСРР: встановлення більшовицького режиму, індустріалі-

зація і колективізація, Голодомор, масові репресії. Україна стала важливим економічним і стратегічним регіоном СРСР);

- *зростання ролі «українського питання» в міжнародній політиці* (українські землі стали предметом суперечок між Польщею і СРСР, об'єктом інтересу Німеччини як ресурсна база і простір експансії);

- *перекроювання кордонів напередодні та під час Другої світової війни* (пакт Молотова—Ріббентропа — поділ сфер впливу, приєднання Західної України до СРСР (1939), окупація України військами Німеччини (1941—1944));

- *Україна як головний театр воєнних дій* (територія України стала ареною масштабних боїв між нацистською Німеччиною і СРСР, зоною величезних людських і матеріальних втрат);

- *формування передумов повоєнної територіальної цілісності* (після 1945 р. більшість українських етнічних земель об'єднано в межах УРСР, нові кордони закріплено в системі післявоєнних договорів).

6. Геополітичний простір України у Ялтинсько-Потсдамську геополітичну епоху (1945—1991), який сформувався внаслідок рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій і визначався логікою глобального протистояння періоду Холодної війни. Основні риси:

- *інтегрований сегмент радянського геополітичного блоку* (Українська РСР була складовою СРСР: повна відсутність суверенної зовнішньої політики, включення до централізованої політичної, військової та економічної системи, стратегічна роль у західному напрямі зовнішньої політики СРСР);

- *формування сучасних державних кордонів* (у післявоєнний період завершено об'єднання основних українських етнічних земель, приєднання Закарпаття (1945), передача Криму з РРФСР до УРСР (1954));

- *прикордонний статус у системі «Схід—Захід»* (західний «форпост» СРСР, безпосередньо межувала з країнами соціалістичного табору);

- *вагома військово-стратегічна роль* (розміщення значних військових сил, базування частини ядерного потенціалу СРСР, розвиток оборонної промисловості);

- *економічна спеціалізація у межах радянської системи* (індустріальне ядро (Донбас, Придніпров'я), аграрна база, важливий енергетичний регіон. Економіка інтегрована у загальносоюзний комплекс, залежний від центру);

- *обмежена міжнародна суб'єктність* (формально Україна була членом-засновником Організації Об'єднаних Націй (з 1945 р.): мала представництво на міжнародній арені, але не здійснювала самостійної політики);

- *ідеологічна та інформаційна закритість* (частина «закритого» геополітичного простору: домінування комуністичної ідеології, обмеження контактів із Заходом, контроль над інформаційним простором);

- *національний рух і латентні геополітичні тенденції* (попри контроль існували дисидентські рухи, формувалася ідея державної незалежності);

- *відносна стабільність кордонів* (відсутність значних територіальних змін після 1945 р., стабільна геополітична структура в межах біполярного світу).

7. Геополітичний простір України у постбіполярну геополітичну епоху (від 1991), який сформувався після проголошення незалежності України і характеризується поєднанням процесів державотворення, інтеграції у світову систему та протистояння зовнішній агресії. Основні риси:

- *відновлення державної суб'єктності* (формування власної зовнішньої політики, встановлення дипломатичних відносин із більшістю країн світу, участь у міжнародних організаціях (зокрема, Організації Об'єднаних Націй));

- *пошук геополітичної моделі (1990—2000-ні рр.)* (багатовекторна політика маневрування між Заходом і Росією, балансування між інтеграційними напрямками);

- *геополітичний розлом і цивілізаційний вибір* (події Помаранчевої революції та особливо Революція Гідності засвідчили європейський вектор розвитку, поглибили внутрішні й зовнішні геополітичні суперечності);

- *російсько-українська війна як ключовий чинник* (після анексії Криму та початку війни на Донбасі Україна стала зоною відкритого

геополітичного конфлікту, порушено територіальну цілісність держави. Ескалація після повномасштабного вторгнення Росії перетворила Україну на центральний театр боротьби за європейську безпеку, різко змінила баланс сил у Європі);

- *інтеграція у західні структури* (підписання Угоди про асоціацію з ЄС (2014), отримання статусу кандидата на членство в Європейському Союзі (2022), поглиблення співпраці з НАТО. Україна поступово інтегрується у євроатлантичний простір);

- *трансформація безпекової ролі* (Україна з «буферної держави» перетворюється на форпост європейської безпеки, має одну з найбоєздатніших армій у Європі, відіграє ключову роль у стримуванні Росії);

- *глобалізація і економічна відкритість* (інтеграція у світову економіку, участь у глобальних ринках (аграрний сектор, ІТ, транзит), залежність від міжнародних фінансових інституцій і партнерів);

- *енергетичний і транзитний чинник* (важлива транзитна територія у транспортуванні енергоресурсів, водночас зменшення залежності від російських енергоносіїв, розвиток енергетичної інтеграції з Європою);

- *ідентифікаційна консолідація* (посилення української національної ідентичності, відхід від пострадянської моделі, культурно-цивілізаційне тяжіння до Європи);

- *динамічність і нестабільність простору* (постійна зміна геополітичних умов, залежність від перебігу війни, активна участь у глобальних процесах).

Концептуальну структуру атласу «Україна у геополітичному просторі» доцільно вибудувати відповідно до окреслених етапів часової трансформації геополітичного простору України. Такий підхід уможливить створення цілісної картографічної моделі, що забезпечить візуалізацію особливостей складових геополітичного простору з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників у їх історичній динаміці.

Репрезентація в атласі зазначених основних рис геополітичного простору України в різні історичні періоди та геополітичні епохи має

здійснюватися з урахуванням і відображенням застосування різних інструментів впливу (сил). Раніше основним засобом впливу держави чи політичного актора була воєнна сила (*hard power*), тому належне місце в атласі посідатимуть воєнні події. Після 1945 р. дедалі частіше застосовують інші інструменти впливу — економічну, м'яку (*soft power*), розумну (*smart power*), інформаційну, дипломатичну силу тощо, відображення яких в атласі має стати серією інноваційних картографічних сюжетів.

Потребують подальшого дослідження проблемами визначення найсуттєвіших ознак географічного простору України в окреслені епохи, а також відображення подій, що відбувалися на їх зламі.

Очевидно, що найповніше Україна в атласі буде репрезентована в умовах сучасної геополі-

тичної епохи. Теоретико-методологічну основу розроблення атласу геополітичного простору України становитимуть загальнонаукові підходи та методи географії, картографії, історії й геополітики.

Головними засобами відображення змісту атласу є карти та картоїди. Іншими важливими засобами розкриття змісту є тексти, репродукції старовинних карт, фотокопії документів, ілюстрації.

Сформована картографічна модель геополітичного простору України в історичному вимірі виконуватиме такі основні функції: візуалізаційну, інформаційну, комунікативну, пізнавальну та прогностичну.

Академічний атлас «Україна у геополітичному просторі» може слугувати науковим підґрунтям для ухвалення управлінських рішень органами державної влади.

Rostyslav I. Sossa

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0335-6067>

UKRAINE IN THE GEOPOLITICAL SPACE: HISTORICAL DIMENSION

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, April 8, 2026

The report deals with a systematic study of the formation of the geopolitical space of Ukraine in historical retrospect and at the present stage. The emphasis is placed on the relevance of the issues related to the understanding of cultural and civilizational factors in the formation of the geospatial development of Ukraine, including in the context of the European security environment, the action of centrifugal and centripetal tendencies in Ukrainian history, colonization, migration and urbanization processes, the influence of "cross-cutting" geopolitical and cultural factors on the dynamics of the spatial development of the regions of Ukraine in historical retrospect, as well as the identification of threats to the civilizational identity of Ukraine.

Cite this article: Sossa R.I. Ukraine in the geopolitical space: historical dimension (according to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, April 8, 2026). *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2026. (6): 52—58. <https://doi.org/10.15407/visn2026.06.052>